

03. ALQUERIES I ACTORS

Els primers propietaris dels terrenys i com s'organitzaren

E ntraren els primers actors en escena l'any 1231-32 a Binissalem. Aparegueren gràcies a contractes notariais en què se cediren terres als porcioners menors i als primers colonitzadors. (He d'avisar al lector que encara que pot semblar que parlem amb confiança d'aquella època tan llunyana, de fa quasi vuit-cents anys, la documentació és fragmentària i quasi tot el que escrivim és provisional. Els fets són sempre envoltats de 'però' i 'potser'.)

Els primers propietaris de Binissalem eren personatges, cavallers i senyors que havien participat en la conquesta, seguidors d'un magnat, en el nostre cas el vescomte de Bearn, ja mort en batalla a Santa Ponsa. Havien estat seduïts per un somni, un somni articulat, segons el *Llibre dels feits del rei En Jaume*, després d'escoltar Pere Martell, el mercader de Tarragona. Diu el rei

"E quan haguem menjat, vengren denant nos e dixeren: [...] tindrem per bo que vós aquella illa conquerats per dues raons: la primera que vós ne valrets més e nos; l'altre que serà cosa meravellosa que les gents que oiran aquesta conquesta que prengats terra e regne dins en la mar, on Déus lo volc formar" (Ferran Soldevila, 2007, p. 129).

És clar que la reunió i la presentació foren un muntatge, àdhuc el banquet, però l'encant va durar fins al viatge de conquesta i després ja no hi havia marxa enrere. L'ímpetu dels fets forçava l'empresa cap endavant.

El porcioner a qui havien tocat la majoria de les terres a Canarossa només va ser

El dinar del rei En Jaume i els seus magnats amb el comerciant Pere Martorell, on els magnats decidien prendre part en l'empresa de la conquesta de Mallorca. El vescomte de Bearn fou un dels presents. El rei fou servit en una taula separada. La il·lustració és del mateix *Llibre dels Feits*. [Fig. 10]

present al banquet i al començament de la conquesta. El 1230 quedava la seva vídua, Garsendis, vescomtessa de Bearn, en representació del seu fill Gastó, qui possiblement tenia tan sols quatre anys el 1229 (moria el 1290). També fou present al banquet Bernat de Santa Eugènia, senyor de Torroella de Montgrí de Catalunya, qui l'octubre de 1230 fou nomenat lloctinent del rei, quan aquest abandonà l'illa. Els Torrella eren una família poderosa a Catalunya, que destacarien tant a Binissalem com en la història de les illes.

Drets sobre la terra

No hi ha una terminologia consensuada per denominar els diferents escalons de la repartició i repoblació de Mallorca, ni de les categories de persones que ocuparen l'illa. Parlant de propietaris, parlem de drets sobre la terra.

Per aclarir un poc el tema, adaptam un esquema fet per Ricard Soto en el seu llibre *El Còdex Català del Repartiment de Mallorca*, (1984).

1.

A l'esglaió superior hi havia el rei, posseïdor del *domini eminent*, el propietari comprensiu, el primer i l'últim.

2.

Després hi ha els quatre magnats, els qui havien pactat el repartiment amb el rei abans de començar l'empresa. Amb freqüència són anomenats 'senyors alodials' els qui tenien el *domini directe absolut*: el dret a rebre impostos com ara el delme i la tasca, el dret a administrar alguna classe de justícia i el dret a interposar-se en el procés de transferència de trossos de les seves terres.

Al mateix nivell, però amb menys poder, perquè les seves porcions de terra són molt més petites i els seus drets també són reduïts en semblant proporció, hi ha els altres senyors: els cavallers amb obligació de presentar cavall armat, els altres cavallers, els grups corporatius i els eclesiàstics. Tots aquests rebien porcions.

Tots aquests *porcioners*, de qualsevol importància, eren persones que tenien un enllaç directe amb el monarca i la conquesta. A vegades els *porcioners* militars són coneguts com a barons. Solien tenir també privilegis, com

per exemple l'exempció de pagar certs impostos i talles. Així, junt amb els clergues, formaven el grup dels *privilegiats*.

Fou *porcioner* d'aquesta segona fila, i tenia terres assignades a Canarrossa, Guillem de Montgrí, el sagristà de Girona i germà de Bernat de Santa Eugènia, esmentat més amunt. L'ardiaca de Barcelona, Bernat de Villagrana/Villagranata, a qui correspondrà l'alqueria de Morneta, en fou un altre. El *porcioner* eclesiàstic amb l'extensió de terra més important al futur municipi fou el sagristà de Barcelona, Pere de Centelles, que rebé nombroses terres, inclòs 'Rubines'. Fou també procurador de la vídua de Bernat. La vescomtessa se solia envoltar amb homes i dones de l'església, sembla que eren el seus companys preferits. Els 'homes de Vic' foren *porcioners* d'un altre grup social, una participació municipal, formada per un grup d'inversors com va passar també en altres ciutats de Catalunya i del Rosselló.

3.

El següent esglaió en la transmissió de la terra s'anomenava *establiments*. Eren les cessions de terra que rebien colonitzadors o altres persones per compra, permuta o donació. Hi havia molta d'especulació en terres, i aquesta gran activitat immobiliària ocorria a nivell d'establiments que amb freqüència eren venuts, llogats o canviats.*

Normalment es pagava una entrada, un *cens anual* i l'*alou* i el *lluïsm*e quan venien o cedien les seves terres a persones que no eren familiars descendents directes. El cens anual no solia ser molt oneros, però cada nova cessió portava el pes impositiu de les anteriors. Les obligacions acompanyaven la propietat i cada nou propietari era responsable de tots els

Un cavaller armat del segle XIII a punt per lluitar. [Fig. 11]

compromisos que els anteriors havien adquirit. No era inusual per a un *emfiteuta*, fins i tot un cavaller, perdre una propietat perquè no podia pagar les obligacions, a vegades fins a cinc o sis, segons el nombre de propietaris anteriors.

Una circumstància especial dels posseïdors del *domini útil*, que tenien la terra en possessió amb dret a explotarla, vendre-la, deixar-la en herència i imposar condicions als seus successors, era el lligam personal de cadascun amb la porció de terra on vivia, on treballava. El productor-pagès era la persona més útil i del tot imprescindible de la cadena; era l'únic que produïa i al mateix temps el que detenia menys drets i poders. Tenia la terra en *emfiteusi*, un contracte comercial, amb obligacions monetàries, però amb freqüència tenia altres obligacions, que s'assemblaven a un lligam feudal: pagar un percentatge de la producció o emprar determinats serveis del senyor. (Vegeu el capítol número 6; *Feudalisme*).

Les primeres concessions

Les alqueries d'Aiamans i Lozeta

La primera cessió de la qual tenim notícia fou donada a un *porcioner* de la família que va resultar ser la més duradora de la futura vila de Binissalem. El 10 de febrer de 1232, el procurador de la comtessa Garsendis, Pere de Centelles, sagristà de Barcelona, establí les alqueries *Diamans*, de 15 jovades i de *Lauzeta*, de 20 jovades, a més de 5 jovades de l'alqueria Beniali, al cavaller Arnau de Togores en feu i obligació de mantenir dos cavalls armats al servei del vescomte Gastó de Bearn. Al mateix acte, concedí a don

Arnau dues 'cases' a Ciutat i l'explotació d'un dels molins d'Alaró.

Una de les particularitats del repartiment fou la concessió de terrenys allunyats i amb diferents característiques. Així fou lògic donar Aiamans i Lozeta, separades, encara que no molt, de Beniali. Podem suposar almenys dos motius per fer-ho

Sembrant a l'Anglaterra, una hivern de la primera meitat del segle XIV. [Fig. 12]

així. Perquè per una part eren terres amb característiques complementàries, com atorgar les extensions de garriga al pla del sud-est de Mallorca combinades amb terres a la serra de Tramuntana, per exemple, cosa que facilitava l'activitat de la ramaderia amb la transhumància del bestiar. Per altra, la monarquia intentava seguir una política d'evitar que grans extensions de terra s'acumulesin en les mateixes mans.

La curiositat d'aquesta primera concessió és que, segons Jaume Capó, el dedicat historiador llosetí, el mateix dia, més i any, un notari del rei Jaume va fer donació de les mateixes alqueries de Lozeta i Aiamans a Arnau de Togores, amb obligació de mantenir dos cavalls armats, amb idèntiques paraules que havia emprat a l'escriptura de la vescomtessa Garsendis (Jaume Capó, 1985, Vol I, pp. 78 i 376). El més probable és que es fes d'aquesta manera pel fet de tractar -se d'un *feu*, un contracte que involucrava una relació feudal directa entre monarca i vassall. És possible que el cavaller Togores fos un home primmirat, perquè no coneixem altres concessions dobles, però el procés fou

(*)
Diu el catedràtic Llabrés, "fue general el movimiento de la propiedad rural en el s. XIII, aconteció pues que diez años después de la conquista cambió de dueño y señor poco menos que todo el territorio hoy pertenece al pueblo de Binisalem y no fue ésta la última en aquel siglo...". Es nota que ell distingeix entre 'dueño', detentor del domini útil i 'señor', detentor del domini directe. (Notícies)

legalment del tot correcte. Anys més tard, el rei Jaume II aconseguiria avantatge per a la corona en diverses ocasions, insistint en el compliment de la lletra de les regles del sistema feudal.

Na Bauçana

Aquesta escriptura és la primera de Rubines "el 9 de novembre de 1232, - Ferrer de Bellaquarda, procurador de Guillem Montgrí, sagristà de Girona, dona [estableix] a Ramon de Vall.llebrera l'alqueria Rubines de 6 jovades [96 quarterades] i l'alqueria Benifauel de 4 jovades [64 quarterades], terme de Canarossa amb la condició que faci servei de mig cavaller" (RRV1, 1995).

L'alqueria està descrita a l'escriptura (en llatí) de la manera següent: 'amb terres, prats, pastures, sembrats, aigües, fustes, vinyes, arbres de diferents espècies' (traducció de l'original de Joan Vich Salom i Joan Muntaner, 1945. p. 18). No hi ha menció d'edificis. Fins aquí hi ha una certa proporció, observem la concessió de quaranta jovades a un cavaller pel servei de dos cavalls armats i un total de deu jovades a un altre per mig cavall armat.

L'escriptura la signà el procurador, però no en Ramon, potser perquè no sabia escriure. Ell declarà haver rebut i acceptat la donació i prometé fidelitat al sagristà segons l'estil feudal vigent.

Hi va haver variacions en lletrejar el seu aparatós cognom que apareixen a diversos documents. Se suposa que era de la mainada de cavallers que aportà el sagristà mateix o el seu germà, Bernat de Santa Eugènia, a la conquesta. Hi ha un poble de Lleida, avui en dia minúscul, de nom Vall Llebrera, amb una església que data del segle XI. El nom desapareixerà de Binissalem aviat, però el cavaller deixà un recordatori, el benefici

d'una llanterna a cremar permanentment a l'església parroquial de Santa Maria, en el seu testament de 1249.

Un detall curiós és el fet que un any i mig abans de la creació d'aquesta cavalleria, el 10 de maig de 1231, el mateix sagristà de Girona, Guillem de Montgrí, havia nomenat en Ramon de Vall.llebrera com el seu procurador. El 19 de novembre del 1231, Ramon, en nom del sagristà, cedia a Pere de Segarra dues jovades de terra a l'alqueria anomenada Tofla*, a l'altre pendent del lloc on en Ramon adquirirà la cavalleria més tard. El contracte especificà que "fara delme i tasca" (FRB 1, 1977, p. 103).

Pagesos de la península Ibèrica del segle XIII llaurant amb bous. Es nota que els bous són bastant magres. [Fig. 13]

La cavalleria de Vall.llebrera passà, d'una manera que no coneixem, a Pere Balsa o Bauça, qui es declara el 1272 "hereu de Ramon de Vall Llebrera cavaller i muller Esmessenda", i que "fa donació entre vius al seu fill Guillem Balsà amb motiu de les seves noves una alqueria integrament amb la vaixela vinària, un parell de bous i arades [...] situada a la parròquia de Rubines. [...] És cert que per l'alqueria de Rubines i l'alqueria Benihauhel ha de fer mig cavall armat [...]" (RRV 1).

Morneta

No tenim cap document original que demostrï que l'ardiaca de Barcelona cedís l'alqueria de Morneta al cavaller Bernat de Torrella, l'any 1239, com va dir el catedràtic Llabrés. No obstant això, al llarg del segle XIII, els noms de Bernat de Morneta, 1265, i Arnau de Morneta, 1285, apareixeran com a habitants de la parròquia de Santa Maria de Robines (ambdós: RRV1). El primer document notarial de Morneta que tenim és de 1315. Encara que Morneta arribava a formar part d'una cavalleria, era terra del tercer

esglaó, amb obligació de pagar taxes al porcioner, l'ardiaca de Barcelona.

Dues Rubines

Pere de Centelles, sagristà de Barcelona, tenia extenses terres a la parròquia, però ho va vendre tot a la vescomtessa de Bearn el 1240. Entre les seves alqueries hi constaven 'Rubines' i Biniagol, ara el llogaret de Binagual. Ja, hi havia, però, una altra alqueria amb el mateix nom, 'Rubines', establerta com una cavalleria a Ramon de Vall.llebrera. Els documents de la cavalleria ubicaven una Rubines al costat de l'altre sobre l'eix nord-oest a sud-est. (Tractem l'anomalia a l'annex, "Alqueries i Rafals").

Podria ser que la primera església fos edificada en terra de Pere de Centelles o de Ramon de Vall.llebrera o de Morneta. No tenim documentació de la seva construcció.

L'alqueria de Benisalem

Per completar la relació de documents que parlen dels principals nuclis que van formar la vila, aquesta notícia es refereix a l'alqueria de Benisalem. "1233, 14 de maig. -Bernat Gozell, encarregat de repartir els béns dels homes de Vic, dona i entrega a Ramon Gaiol, dues jovades [32 quarterades] de terra a l'alqueria Benisalem, terme de Canarossa, amb cases, horts, vinyes i arbres, aigües, pastures, terres cultivades i [terres] ermes" (RRV1).

És un establiment típic. Els 'homes de Vic' foren porcioners en recompensa pel suport econòmic o en espècie a la conquesta i tenien un nombre desconegut de cavalleries, en tot cas una participació menor. Ramon Gaiol o Gayol era de Ciutat, possiblement un funcionari reial o de l'església, ja que signà com a testimoni en moltes operacions immobiliàries del bisbe els primers anys després de la conquesta. Sembla que aquesta transacció es tracta d'una venda, però el document no n'esmentava el preu.

Sabem que Ramon Gayol va morir vers el 1244, perquè aquest any Ramon, bisbe de

Mallorca, va comprar terres a Binissalem, "als marmessors de Ramon Gayol" (RRV 1). Eren dues jovades, probablement les mateixes de l'escriptura de 1233. El bisbe, al seu torn, "estableix a Ramon de Palau"* a la propietat mentre "Es reté un celler" (RRV 1).

D'aquesta notícia podem deduir unes circumstàncies. Entre la primera i la segona escriptura, els homes de Vic havien fet donació de 5 jovades de terra a la seu de Mallorca que eren part o tot del 10% obligat a tots els propietaris. Quatre eren a l'alqueria de Benisalem. Potser el bisbe tenia ja el domini directe de les dues jovades, i així hauria comprat una cosa ja "seva". Va comprar, però, el domini útil per explotar la propietat, dret

Pagesos recollint gra baix els ordres del majoral. (Segle XIII). [Fig. 14]

que havia estat separat del domini directe per l'escriptura de 1233. Un negoci rodó pel bisbe, perquè Ramon Palau li havia de pagar un cens anual de quatre morabatins alfonsins d'or pel terreny.

Podem aventurar que la raó de la transacció fou el celler. El bisbe necessitava un celler per guardar les seves rendes en espècie de Binissalem i, potser, d'altres llocs a prop. Així, va revendre la terra i tan sols va retenir l'edifici que li interessava. Quatre segles més tard, el celler del Bisbe estava ubicat al carrer Nou segons Llabrés Quintana, que suggereix així que la propietat de Ramon Gayol estava en ple centre de la futura vila de Binissalem.

Un testimoni de la primera escriptura de 1233 va ser Bernardí Poli (FRB II, p. 272), de qui tenim referències, però desafortunadament

(*) En realitat aquesta és la primera escriptura de tota la comarca, tres mesos abans de la d'Aiamans i Lozeta, però Tofla, després de ser part de la parròquia de Robines, quedarà al municipi d'Alaró, i així està avui. Vegeu l'annex, "Alqueries i Rafals" per a més detall.

(*) El bisbe, però, escriu, "Palou". (Bisbe, p. 62)

cap identificació. Ell digue ser quasi el primer veí del centre de Binissalem, i allà quedà la seva família. El 1242, “Bernat Pol estableix a Arnau Gilabert i al seu fill Gilabertó [...]” (RRV2, p.7), i el 1362 un altre Bernat Pol era propietari d’un pati a la plaça de Binissalem (RRV2, p. 20). Sabent la inestabilitat de l’ortografia llavors, hom es pregunta si el “Bernat Pau”*, propietari esmentat a la cessió a Bastart d’Àreu de 1246, (RRV1), podia ser el mateix que Bernat Pol?

Coromines (p. 604) cosa que obre la possibilitat de que la paraula *cases* indiqui assentament o nucli quan està emprat en els documents dels colonitzadors.

La paraula *casal* en els seus primers usos en català es referia a la casa reial o d’un comte. Després passà a significar “*casa on viu una vella família*” o “*una casa antiga i gran*”, semblant a com s’empra avui dia. Què podia indicar la paraula *casals*, en plural, al Rubines de 1236, és difícil de saber amb exactitud.***

Què significaven algunes paraules ...

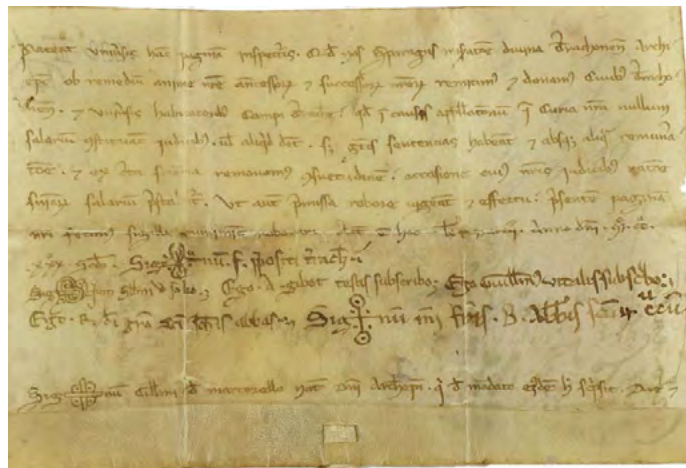
Quan es parla de *cases* i *casals* a la documentació, el seu significat no és del tot clar. Ens podem equivocar si assumim que una paraula que coneixem i usem avui tenia el mateix sentit fa quasi vuit-cents anys. A vegades les escriptures empraven la paraula llatina *domus*, que es referia inequívocament a un habitatge. En llatí, que és la llengua amb què es redactaren els documents formals medievals, una *casa* podia ser fins i tot un refugi d’animals; en realitat és una construcció rudimentària, amb “*El significat etimològic de petit edifici rústic o pastoril*” (Coromines Vol I, 1991, p. 604).

Per altra part, els habitatges humans estaven molt poc equipats aleshores i els més humils eren poc més que un refugi del mal temps i un lloc per cuinar. Al segle XIII s’emprava la paraula *alberg/alberch*** que “*a l’Edat Mitjana i més tard apareix en català quasi sempre amb el sentit de ‘casa d’habitar’*” (Coromines p.146).

El plural, ‘cases’, “*es troba comunament aplicat al conjunt de les cases o caseriu d’una població*” segons

Les escriptures

La documentació que ha perdurat quasi 800 anys i ha arribat fins al nostre abast ho ha fet fonamentalment per una de dues maneres. Primera, perquè alguna institució ha guardat documents originals a consciència, o, segona, perquè el propietari ha fet còpies quan encara existien els originals. Del 1230 al 1240 ni l’església tenia l’organització

Pergamí, una escriptura de 1233 (AHT, Fons de l’Ajuntament de Tarragona, perg. 44). [Fig. 15]

(*) Es diu ‘Bernat Pauli’ al document bisbal de 1246 (Bisbe, p.71).

(**) Contràriament al que es pot pensar, la paraula ‘alberg’ no prové de l’àrab, sinó que és un terme germànic.

(***) Citat a la escriptura “*de la quarta part integrament de l’alqueria Rubines*” a RRV2, p.7.

necessària per conservar meticulosament els arxius de costum, i menys l’estat o els notaris. Tanmateix, hi havia individus, com la família Togores, que conservaven amb cura tots els seus papers. De tota manera, a vegades ocorregueren successos posteriors, com un saqueig durant la revolta de les Germanies, per exemple, o un foc o una disputa familiar, que en causaren la seva destrucció.

Estam immersos en un moment en què la gent tenia poquíssims recursos. La manca de documentació no implica que no hi hagués escriptures, tampoc que no s’hagués realitzat cap activitat immobiliària. En general, l’època medieval es caracteritza per la meticulositat i complexitat de les relacions contractuals, però pot haver succeït que els documents no hagin sobreviscut.

FONTS CITADES

- _ Ferran Soldevilla, *Les quatre grans cròniques, 1. Llibre dels feits del rei En Jaume*, Barcelona 2007
- _ Ricard Soto i Company, *Còdex català, del llibre del repartiment de Mallorca*, 1984
- _ Gabriel Llabrés Quintana, *Recull de Notícies diverses sobre Binissalem*, manuscrit, signatura 666, Col·lecció Gabriel Llabrés Quintana, Ajuntament de Palma (abreviat com *Notícies*)
- _ Jaume Capó Villalonga, *Història de Lloseta, vol. 1*, 1985 (abreviat com *Capó*)
- _ Ramon Rosselló Vaquer, *Aportació a la història de Binissalem el segle XIII*, 1995 (abreviat com RRV1)
- _ Juan Vich Salom, Juan Muntaner Bujosa, *Documenta Regni Majoricarum*, 1945
- _ Lorenzo Pérez Martínez, *Fontes Rerum Balearium I*, 1977 (abreviat com FRB)
- _ Llorenç Pérez Martínez i Baltasar Coll Tomàs, *Ramon de Torrelles, primer bisbe de Mallorca*, 1988 (abreviat com *Bisbe FRB II*, 1978)
- _ Joan Coromines, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua Catalana*. Barcelona, 1991 (abreviat com *Coromines*)

FIGURES CREANT BINISSALEM

CAPÍTOL 2

- [5] Peter the Hermit.jpg, <http://crusades.boisestate.edu/1101>, Wikipedia
- [6] Manuel Aguirre y Monsalbe: Chaime I d'Aragon (1851-54) Zaragoza, Wikipedia
- [7] Syrischer Maler des Kräuterbuchs des Dioskurides 001, *De Materia Medica*, (1229) Syria, Wikimedia Commons
- [8] El rei Jaume I d'Aragó amb el bisbe de Barcelona, Berenguer de Palou i els magnats Bernat de Centelles i Gilabert de Cruïlles durant la Conquesta de Mallorca, frescs del Palau Aguilar de Barcelona: (1285-90) MNAC Wikimedia Commons
- [9] *Atlas de les illes balears*, geogràfic, econòmic, històric, Mallorca (1979) p. 47

CAPÍTOL 3

- [10] rei Jaume I, *Llibre dels Fets*, (1346) Viquipedia
- [11] *Liber ad honorem Augusti sivi de rebus Siculis*, Diopoldo d'Acerro, (1196) Italia, <http://manuscriptminiatures.com/search/?manuscript=3966>, Burger Bibliothek, Bern
- [12] *Luttrell Psalter*, (1325-40) Add. MS 42130, f 170 v The British Library
- [13] manuscrito de l'Escorial, <http://tenthmedieval.wordpress.com/2014/05/19/> consulta de juny, 2014
- [14] August, Reeve and Serfs, *Queen Mary's Psalter*, (1310) Ms. Royal 2.B.VII fol.78v [1] The British Library
- [15] *Catàleg de la col·lecció de Pergamins de l'Ajuntament de Tarragona*, 2009, p. 57

Creant la vila de Binissalem

Un mosaic de cent-cinquanta anys del Regne de Mallorca,
des del 1231

Pel que fa a les imatges, fotografies i il·lustracions: Atès que algunes fotografies, imatges i il·lustracions contingudes en aquesta obra han estat realitzades per tercers, la reutilització i difusió d'aquestes no està coberta per la llicència Creative Commons ni per cap altra llicència, per la qual cosa la seva utilització serà responsabilitat de la persona que en faci ús. En cas que un tercer trobàs que en aquesta obra s'ha fet un ús no autoritzat de les seves imatges, fotografies o il·lustracions pregam que es posi en contacte amb info@creantbinissalem.com per a la seva retirada o correcció.